

केंद्र-राज्य समन्वयात आंतरराज्यीय परिषदेची भूमिका

ढोबळे डी. बी.

सहाय्यक प्राध्यापक , श्री छ.शिवाजी महाविद्यालय उमरगा

प्रास्ताविक :-

सरकारिया आयोगाच्या अहवालानंतर केंद्र-राज्य संबंधात दुरावा निर्माण करणाऱ्या राज्यपालपद, कलम ३५६ चा गैरवापर, केंद्र-राज्य संबंधातील वित्तीय समस्या आणि संघराज्यांतर्गत आंतरराज्यीय संघर्ष ह्या प्रमुख बाबी आहेत, या बाबींविषयी संविधानात विशेष तरतुदी केल्या असल्या तरी संघराज्यांतर्गत केंद्र व राज्य यांच्यातील बदलती राजकीय परिस्थिती नवे वाद निर्माण करत गेली. १९८९ नंतरच्या काळात संघराज्यातील बदलती राजकीय परिस्थिती केंद्र-राज्य संबंधाना नवे वळण देणारी ठरली. संविधानकर्त्यांचा सहयोगी संघवादाचा दृष्टीकोन सौदेबाजीच्या संघवादात परिवर्तीत होवू लागला. कारण हा काळ संमिश्र सरकारांचा काळ होता.

१९८९ नंतर २०१४ चा अपवाद वगळता केंद्रात कोणत्याही राजकीय पक्षाला बहुमत मिळवता आले नाही. हा काळ प्रादेशिक पक्षांचा वाढता प्रभाव व राष्ट्रीय पक्षांचा प्रभाव कमी करणारा ठरला. परिणामी प्रादेशिक पक्षांच्या सहकार्यानेच केंद्रसरकार स्थापन होवू लागले. त्यामूळे शासन निर्णयात प्रादेशिक दृष्टीकोन असणाऱ्या प्रादेशिक पक्षांचा राष्ट्रीय धोरण निर्मितीत हस्तक्षेप होवू लागला, ही बाब स्वस्थ संघराज्यासाठी अनुकूल नव्हती.

१९८९ पर्यंतच्या पक्ष पध्दतीचे अध्ययनावरून असे दिसते की, १९५१ ते १९६७ आणि १९७१ ते १९७७ या काळात भारतीय राजकारणावर काँग्रेस पक्षाचा प्रभाव राहिल्याने एकात्मक संघवादाचा प्रत्यय येत गेला, १९७७ नंतर भारतीय राजकारणातील प्रादेशिक पक्षांची वाढती संख्या राष्ट्रीय राजकारणाला प्रभावित करणारी ठरली. १९८९ ते २००९ च्या लोकसभा निवडणूकीमध्ये राष्ट्रीय पक्षांपेक्षा प्रादेशिक पक्षांची ताकद वाढलेली दिसते. या काळातील केंद्रसरकार प्रादेशिक पक्षांच्या सहकार्यावरच अवलंबून असल्याने भारतीय संघराज्यात सौदेबाजीचे प्रमाणे वाढले. व्ही.पी.सिंग (१९८९), चंद्रशेखर (१९९०), पी.वी.नरसिंहराव (१९९१), एच.डी.देवेगौडा (१९९६), इंद्रकुमार गुजराल (१९९७), अटल बिहारी वाजपेयी (१९९८) आणि डॉ. मनमोहन सिंह (२००४) यांच्या नेतृत्वातील सर्वच केंद्र सरकारे अल्पमतातली होती, ज्यांचे अस्तित्व राज्यांमध्ये प्रभावी असणाऱ्या प्रादेशिक पक्षांच्या मदतीवर अवलंबून होते, याच वेळी या प्रादेशिक पक्षांचे आपापल्या राज्यातही सरकार होते. ही प्रादेशिक पक्ष आपल्या राज्यांच्या मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी केंद्राशी सौदेबाजी करू लागले. अलमटी धरणाच्या प्रकरणावरून आंध्रप्रदेशचे मुख्यमंत्री चंद्राबाबू नायडू यांनी केंद्रावर दबाव आणल्याने पंतप्रधानांची स्थिती कमजोर झाली, तर कधी तामिळनाडूच्या मुख्यमंत्री जयललिता सरकार पाडण्याची धमकी देत होत्या, फेब्रुवारी १९९८ च्या लोकसभा निवडणूकीत कोणत्याही आघाडीला

स्पष्ट बहुमत न मिळाल्याने जयललिता यांनी वाजपेयी सरकारला सशर्त पाठिंबा जाहीर केला. जयललिता कावेरीच्या प्रश्नावर, समता पार्टी राबडी देवी सरकार बरखास्त करण्याच्या मुद्द्यावर, अकाली दल उत्तराखंडामध्ये उधमसिंह शहराला समाविष्ट न करण्यासाठी आणि तृणमूल काँग्रेस ज्योतीबसू सरकार बरखास्त करण्यासाठी तत्कालिन वाजपेयी सरकारलाच आव्हान देवू लागले. प्रादेशिक पक्ष आपल्या स्वार्थाचे निर्णय घेण्यासाठी केंद्रावर दबाव आणू लागले. करूणानिधी यांच्या पाठिंबा काढून घेण्याच्या धमकीमुळे २००६ मध्ये मनमोहन सिंह सरकारला नालको आणि नेवेली लिगनाईट कार्पोरेशनच्या भागीदारीच्या विक्रीसहित गुंतवणूकीचे सर्व प्रस्ताव आणि निर्णयांना स्थगिती द्यावी लागली.^१

डाव्या पक्षांच्या मदतीने चालणाऱ्या युपीए-१ सरकारचा कार्यकाळ जटील राहिला आहे. युपीए सरकारला डाव्या पक्षांच्या धोरणामुळे अनेक निर्णय स्थगित करावे लागले. २००५ साली बँकिंग सुधारणा विधेयक संसदेत सादर केले होते, परंतु डाव्या पक्षांनी ते थांबविले. सरकार वीमा क्षेत्रात प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीची (FDI) मर्यादा २६ वरून ४९ टक्के करू इच्छित होती, परंतु डाव्या पक्षांनी त्यास विरोध केला. वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणांबरोबरच डाव्या पक्षांनी शिक्षण व श्रमा सारख्या क्षेत्रातही सरकारच्या धारेणांना विरोध केला, ही दोन्ही क्षेत्रे आर्थिक आणि मानव संसाधन विकासासाठी उपयोगाची आहेत. ९४ टक्के श्रमिकांच्या सामाजिक सुरक्षेशी संबंधित असणाऱ्या बिगर संघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या सामाजिक सुरक्षा विधेयकालाही डाव्यांनी विरोध केला. जुलै २००८ मधील अविश्वासदर्शक ठराव एवढा प्रतिष्ठेचा बनला की छोटेछोटे पक्षही तत्कालिन मनमोहन सिंह सरकारशी सौदेबाजी करू लागले. विश्वासमताच्या अगोदर झारखंड मुक्ती मोर्चाचे प्रमुख शिबू सोरेन प्रसन्न होवून एक कॅबिनेट मंत्री पदाची ऑफर असल्याचे सांगत होते, कारण त्यांची पाच मते होती. मणिपूरचे खासदार माणिचरणमयी यांनी दावा केला की, पंतप्रधानांनी राज्यांच्या सीमांचे पुनर्निर्धारण करण्यास मान्यता दिली आहे. सरकार टिकविण्यासाठी समाजवादी पार्टीही मंत्रिपदाची मागणी करू लागली, अर्थात प्रादेशिक पक्षांची वाढत असलेली मक्तेदारी केंद्र-राज्य समन्वयाच्या दृष्टीने योग्य नव्हती. या सौदेबाजीचे विपरीत परिणाम संघव्यवस्थेवर झाले. संविधानाला अपेक्षित असणारे प्रबळ केंद्र सरकार या काळात दिसून आले नाही. २५ ऑगस्ट २०१० रोजी इंडिया टुडे ने लिहिले की, आज ३० मुख्यमंत्रीपैकी ११ जण प्रादेशिक पक्षांचे प्रमुख आहेत, दुसऱ्या शब्दांत एक तृतीयांश भारतावर ते शासन करत आहेत. हे पक्ष आपल्या राज्यात लोकसभा निवडणुकीत पर्याप्त मते मिळवितात आणि केंद्रातील सत्ताधारी पक्षाकडून त्याची किंमत वसूल करूनच समर्थन देतात.^२ ही सरळसरळ ब्लॅकमेलिंग होय.

मुंबई वरील २६/११ च्या दहशतवादी हल्यानंतर दशतवादी कारवायांवर नियंत्रण आणण्यासाठी अमेरिकेच्या धर्तीवर भारतात National Counter Terrorism centre स्थापन करण्याचा विचार पुढे आला मात्र गैरकाँग्रेसी राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांनी NCTC ला तीव्र विरोध नोंदविला. NCTC ची स्थापना केंद्र-राज्य समन्वयाच्या दृष्टीने योग्य नसल्याची तक्रार केली, शिवाय NCTC ची स्थापना संघीय व्यवस्थेची मोडतोड करणारी ठरेल अशी भीतीही व्यक्त केली गेली. तामिळनाडूच्या जयललिता, पं.बंगालच्या ममता बॅनर्जी, गुजरातचे तत्कालिन मुख्यमंत्री नरेंद्र मोदी आणि ओरिसाचे नवीन पटनायक अशा गैर काँग्रेसी १२ मुख्यमंत्र्यांनी दहशतवाद विरोधी केंद्राला विरोध केला. कारण NCTC च्या स्थापनेनंतर दहशतवादी गतिविधींना आवर घालण्यासाठी राज्यांना विचारात न घेता एखादे ऑपरेशन सुरू करण्याचा आणि लोकांना अटक करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला मिळणार होता, हा राज्यांच्या अधिकारावरचा हल्ला असून संघीय संरचनेचा भंग करणारा आहे अशी टीका राज्यांमधून झाली. मात्र याचविचाराला काँग्रेस शासित राज्यांनी मुकसंमती दिली. याचा अर्थ भारतीय संघवादाच्या संचलनात पक्षीय राजकारणांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. अशा अंतर्विरोधी बाबी संघराज्यात घडत असल्यातरी केंद्र-राज्य समन्वयाच्या दृष्टीने जे प्रयत्न झाले त्याची चर्चा पुढील प्रमाणे करता येईल.

केंद्र-राज्य समन्वयाची साधने

भारतीय संघराज्यातील केंद्र-राज्य संबंधाचे अध्ययन केले असता, असे दिसते की, सहयोगी संघवादाच्या निर्मितीसाठी भारतीय संविधानाने व्यवस्था केली असली तरी बदलत्या राजकीय परिस्थितीत केंद्र आणि राज्य यांच्यात तणावाचे प्रसंग येत गेले, जे संघीय ऐक्यासाठी घातक ठरतात. केंद्र-राज्य समन्वयासाठी संवैधानिक व्यवस्थेबरोबरच गैरसंविधानिक संस्थांचीही निर्मिती केली गेली. सरकारिया आयोगानेही केंद्र-राज्य समन्वयासाठी राष्ट्रीय विकास परिषद आणि आंतरराज्यीय परिषदेविषयी शिफारसी केल्या. १९८९ नंतर केंद्र-राज्य समन्वयाच्या दृष्टीने या दोन्ही संस्थांनी जबाबदारी पार पाडली, मात्र यश क्वचितच मिळाले म्हणून केंद्र-राज्य समन्वयाच्या दृष्टीने काम करणाऱ्या राष्ट्रीय विकास परिषद, आंतरराज्यीय परिषद आणि क्षेत्रीय परिषदांविषयी अध्ययन केल्यानंतरच अंतिम निष्कर्षांप्रत जाता येईल.

आंतरराज्यीय परिषद आणि केंद्र-राज्य समन्वय

भारतीय संविधानाच्या कलम २६३ मध्ये भारताच्या राष्ट्रपतीला आंतरराज्यीय परिषद स्थापन करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. केंद्र-राज्य तणावाच्या पार्श्वभूमीवर व राज्यांमध्ये मतभेदांच्या सोडवणूकीसाठी आंतरराज्यीय परिषदेची स्थापना उपयुक्त ठरेल असे राष्ट्रपतीला वाटले तर आंतरराज्यीय परिषद स्थापन केली जाईल. भारतीय संघराज्यातील विविधतेमुळे केंद्र-राज्य आणि आंतरराज्यीय विवाद उत्पन्न होतील अशी शक्यता दिसू लागल्याने आंतरराज्यीय परिषदेची तरतुद केली गेली. १९६७ नंतरच्या बदलत्या राजकीय परिस्थितीत एक पक्ष प्रधान पध्दतीचा अंत झाल्याने राज्यांमधील गैर कॉंग्रेसी सरकारे केंद्र सरकारकडे संशयाने बघू लागली. तेथूनच केंद्र-राज्य यांच्यात तणावाला प्रारंभ झाला. संविधानातील अधिकार विभागणी, राज्य प्रशासनात केंद्राचा हस्तक्षेप वित्तीय संसाधनाची विषम वाटणी, राज्यपालांचे पक्षपाती आचरण, कलम ३५६ चा अनुसूचीत प्रयोग, केंद्रीय कर प्रणाली आणि अनुदान व्यवस्था या बरोबरच राज्यांमधील सीमा वाद, आंतरराज्यीय व्यापार आणि नदी पाणी वाटपावरून केंद्र-राज्यांत निर्माण होणाऱ्या तणावाच्या पार्श्वभूमीवर न्या. सरकारिया आयोगाने कलम २६३ अन्वये आंतरराज्यीय परिषदेची स्थापना करण्याची शिफारस केली. भारतीय संघराज्यात केंद्र-राज्य आणि आंतरराज्यीय समन्वयासाठी आंतरराज्यीय परिषदेच्या माध्यमातून एक व्यासपीठ मिळावे ही भूमिका होती.

सरकारिया आयोगाच्या शिफारसीमुळे केंद्रातील राष्ट्रीय मोर्चा सरकारने २९ मे १९९० ला आंतरराज्यीय परिषदेची स्थापना केली. आंतरराज्यीय परिषदेचे अध्यक्ष पंतप्रधान, सदस्यांमध्ये सर्व राज्यांचे मुख्यमंत्री, केंद्रशासित प्रदेशांचे प्रशासक, राष्ट्रपती शासन आसणाऱ्या राज्यातील राज्यपाल आणि केंद्रीय कॅबिनेट मधील सहा मंत्री परिषदेचे सदस्य असतील, शिवाय स्थायी आमंत्रित सदस्यांमध्ये पंतप्रधान पाच मंत्र्यांना नियुक्त करू शकतात. आंतरराज्यीय परिषदेकडे कलम २६३ मध्ये असणारी कार्य सोपविली जावीत असे सरकारिया आयोगाने सूचविले होते. त्यामध्ये १) राज्यांमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या वादांची चौकशी करून सल्ला देणे २) केंद्र आणि एक किंवा अधिक घटक राज्यांच्या हितसंबंधाशी निगडित असणाऱ्या विषयाची चौकशी करणे ३) केंद्र आणि राज्यांमध्ये समन्वयासाठी धोरणात्मक आणि कार्यात्मक शिफारस करणे अशी संवैधानिक जबाबदारी परिषदेने पार पाडली पाहिजे अर्थात परिषदेला केंद्र आणि राज्यांमधील मधूर संबंधासाठी मध्यस्थ म्हणून काम करावे लागते. केंद्र-राज्य समन्वयाच्या दृष्टीने सरकारिया आयोगाने केलेल्या शिफारसीवर विचार विनिमय करून अंमलबजाणीच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे आंतरराज्यीय परिषदेचे सर्वाधिक महत्त्वाचे कार्य होय.

१० ऑक्टोबर १९९० ला आंतरराज्यीय परिषदेची पहिली बैठक तत्कालिन पंतप्रधान व्ही.पी.सिंग यांच्या अध्यक्षतेखाली बोलावली गेली. या बैठकीत राज्यांचे मुख्यमंत्री, योजना आयोगाचे सदस्य आणि कांही केंद्रीय मंत्र्यांनी भाग घेतला. बैठकीत सरकारिया आयोगाचा अहवाल, कर प्रणाली आणि आर्थिक अपराधांसाठी विशेष न्यायालयाची स्थापना यावर विचार केला गेला, अनेक मुख्यमंत्र्यांनी सरकारिया

आयोगाचा अहवाल लागू करायचा आग्रह धरला होता. ७ डिसेंबर १९९१ ला आंतरराज्यीय परिषदेच्या उपसमितीची बैठक गृहमंत्री शंकरराव चव्हाणांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. या बैठकीत केंद्र व राज्यांतील संबंधाबाबतच्या आणि राज्यपालांच्या नियुक्ती संबंधीच्या २७ पैकी १८ शिफारसींना मंजूरी दिली होती, राज्यस्थानचे मुख्यमंत्री भैरोसिंह शेखावत यांनी या बैठकीत संविधानातील समवर्ती सुचिच्या पुनरावलोकनाची आवश्यकता व्यक्त केली कारण आणिबाणीच्या काळातील घटनादुरूस्त्यामुळे केंद्र अधिक प्रबळ होवू लागले आणि राज्यांचे अधिकार मर्यादित होवू लागले, शिवाय खनिज हा राज्यांच्या उत्पन्नाचा स्रोत बनू शकतो मात्र त्यांच्या रॉयल्टी संबंधीचे सर्व अधिकार भारत सरकारकडे केंद्रीत झाल्याने रॉयल्टीचे दर ठरविताना राज्यांच्या हिताकडे दुर्लक्ष केले जाते असा आरोप केला. त्यानंतर ६ वर्ष आंतरराज्यीय परिषदेची बैठक झाली नाही. १५ ऑक्टोबर १९९६ ला आंतरराज्यीय परिषदेच्या संपन्न झालेल्या दुसऱ्या बैठकीत कांही सदस्यांनी संविधानातील कलम ३५६ समाप्त करण्याची मागणी केली. तेव्हा भारत सरकारने गृहमंत्री इंद्रजीत गुप्त यांच्या नेतृत्वाखाली परिषदेची एक स्थायी समिती ५ डिसेंबर १९९६ ला स्थापन केली. स्थायी समितीच्या आत्तापर्यंतच्या बैठकीमध्ये प्रामुख्याने केंद्रीय कर महसूलात राज्यांचा वाटा ठरविणे आणि कलम ३५६ चा दुरुपयोग याच विषयावर मंथन झाले आहे. जुलै १९९७ मध्ये इंद्रकुमार गुजराल यांच्या अध्यक्षतेखाली परिषदेच्या तिसऱ्या बैठकीत कलम ३५६ वर सर्व सहमती होईपर्यंत हा विषय बाजूला ठेवला गेला. या बैठकीत केंद्रीय करातील राज्यांचा वाटा दहाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारसीनुसार राज्यांना हस्तांतरीत करण्यास स्थायी समितीने दिलेले अनुमोदन स्वीकारले गेले. नोव्हेंबर १९९७ च्या चौथ्या बैठकीत सरकारिया आयोगाच्या अहवालातील केंद्र-राज्य वित्तीय संबंध, वन आणि केंद्र-राज्य नदीजल विवाद या बाबतीत स्थायी समितीने केलेल्या शिफारसीवर विचार विनिमय करून निर्णय घेतला गेला. २० मे २००० ला आंतरराज्यीय परिषदेची सहावी बैठक झाली. या बैठकीत राज्यांची वित्तीय परिस्थिती आणि आंतरिक सुरक्षेच्या मुद्द्यावर चर्चा झाली. केंद्रीय करातील राज्यांचा वाटा वाढविण्याची राज्यांची मागणी मान्य करत सरकारिया आयोग आणि वित्त आयोगाच्या शिफारसी व्यतिरिक्त अधिक मदत देण्याची केंद्र सरकारने हमी दिली. आंतरराज्यीय परिषदेच्या बैठकांमधून केंद्र-राज्य समन्वयाच्या दृष्टीने समवर्तिसूचि, वित्तीय संसाधनांचे वितरण, राज्यपाल पद आणि कलम ३५६ बाबत अनेक वेळा चर्चा झाली. २८ जून २००५ ला परिषदेच्या नवव्या बैठकीत सुशासन, आपत्ती व्यवस्थापन आणि सरकारिया आयोगाच्या शिफारसीसंबंधी आंतरराज्यीय परिषदेने घेतलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी या विषयावर चर्चा झाली. आंतरराज्यीय परिषदेने सरकारिया आयोगाच्या २४७ शिफारसींवर विचार करून त्यापैकी १७९ शिफारसी स्वीकारल्या आहेत.^३ ९ डिसेंबर २००६ ला झालेल्या दहाव्या बैठकीत अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या लोकांवरील अत्याचार अधिनियम, १९८९ च्या योग्य कार्यान्वयासाठी विचार विनिमय केला गेला. या बैठकीत अनुसूचित जाती, जमातींवरील अन्यायाच्या विरोधात सर्वांचे एकमत झाले.^४

आंतरराज्यीय परिषद संवैधानिक संस्था असली तरी केंद्र-राज्य यांच्यात समन्वय स्थापन करताना कांही संवैधानिक मर्यादा येतात. केंद्र-राज्य यांच्यातील वादावर निर्णय देवून अंमलात आणणे तेवढे सहज शक्य नाही. त्यामुळे परिषदेला संवैधानिक मर्यादेत राहून सल्लादायी काम करावे लागते. पंतप्रधान परिषदेचे अध्यक्ष असतात, तेव्हा आंतरराज्यीय परिषद केंद्र नियंत्रित बनू शकते. शिवाय आंतरराज्यीय परिषदेत केंद्र-राज्य यांच्यातील वाद नाही मिटल्यास प्रकरण सर्वोच्च न्यायालयात जावू शकते. अशोकचंदा यांच्या मते आंतरराज्यीय परिषद चौकशी समिती असून ती निर्णयाची अंमलबजावणी करू शकत नाही. भारतीय संघवादाचा इतिहास बघता जर एखाद्या प्रकरणावर राज्यांनी कठोर भूमिका घेतल्यास सर्व सहमतीने निर्णय घेणे कठीण असते. अशा स्थितीत आंतरराज्यीय परिषदेची स्थापना केंद्र-राज्य समन्वयासाठी निर्णायक ठरणार नाही. भारतीय संविधानाच्या कलम १३१ मध्ये संघीय विवाद सोडविण्यासाठी अशा संवैधानिक संस्थांच्या स्थापनेकडे निर्देश केलेला आढळतो. अर्थात केंद्र-राज्य एकाच राजकीय व्यवस्थेचे अभिन्न अंग असल्याने कोणतेही सरकार प्रशासकीय दृष्ट्या कमजोर किंवा असमर्थ असू नये. केंद्र आणि राज्यांमधील अधिकारांची विभागणी कितीही स्पष्ट असली तरी विवाद विरहीत व्यवस्था अशक्य आहे. त्यामुळेच १९८९ नंतरच्या

बदलत्या राजकीय शक्ती संतुलनात केंद्र-राज्य समन्वयाची आवश्यकता वाढू लागली, कारण राज्ये स्वतःला असुरक्षित समजू लागली, या पार्श्वभूमीवर आंतरराज्यीय परिषदेची स्थापना उपयुक्त असली तरी ती निर्णायक भूमिका पार पाडू शकली नाही.^५

सारांश :-

भारतीय संविधानाला अपेक्षित असणाऱ्या सहयोगी संघवादासाठी आणि देशात राष्ट्रीय ऐक्य अखंडत्वासाठी संविधानाने केलेली व्यवस्था केंद्र आणि राज्यांत सत्तेचे असंतुलन निर्माण करणारी आहे. केंद्र आणि घटकराज्यात जोपर्यंत एकाच पक्षाचे व विचारांचे सरकार होते तोपर्यंत एकात्मक संघवादाचा प्रत्यय भारतात दिसून आला. त्यामुळे भारतीय संघराज्यांच्या दृष्टीने हा काळ केंद्र-राज्य समन्वयाचा होता असे म्हणण्यापेक्षा तो केंद्रीकृत संघवादाचा अधिक होता असे म्हणणे उचित ठरते. १९६७ नंतर बदललेल्या राजकीय परिस्थितीत केंद्र आणि राज्यांमध्ये सत्तेवर आलेली भिन्न पक्षांची सरकारे राज्यांच्या स्वायत्ततेसाठी पुढे सरसावली. परिणामी केंद्र-राज्य संबंधांच्या पूर्णरचनेचा विचार सुरू होवून न्या. सरकारिया आयोगाची स्थापना झाली. मात्र सरकारिया आयोगाने भारतीय संघवादाची मूळ संवैधानिक चौकट कायम ठेवून केंद्र-राज्यांत परस्पर समन्वय आणि आंतरराज्यीय समन्वयाची आवश्यकता व्यक्त केली. सरकारिया आयोगोत्तर कालखंडात केंद्र-राज्य समन्वय निर्माण करण्याच्या दृष्टीने अल्पसे प्रयत्न झाले असले तरी वर उल्लेख केल्या प्रमाणे केंद्र-राज्य संबंधाना प्रभावित करणाऱ्या संवैधानिक तरतुदीबरोबरच कांही अराजकीय स्वरूपाच्या बाबी पुढे आल्या. त्यामुळे संविधानाला अपेक्षित असणाऱ्या सहयोगी संघवादाऐवजी इथे सौदेबाजीच्या संघवादाचा प्रत्यय येवू लागला. प्रादेशिक राजकारण राष्ट्रीय राजकारणावर प्रभाव पाडू लागले. परिणामी संविधानाला अपेक्षित असणाऱ्या संघवादाची ६५ वर्षांनंतरही स्थापना होवू शकली नाही. म्हणून भारतात संघवाद अपयशी झाल्याची टीका होवू लागली. भारतीय संघराज्यातील केंद्रीकरणची प्रवृत्ती केंद्र-राज्य समन्वयाला घातक असून संघराज्यांतर्गत संघर्षाला कारणीभूत ठरली आहे. आतापर्यंतच्या भारतीय संघराज्यांच्या वाटचालवरून असे लक्षात येत की, भारतीय संघराज्याची यशस्वीता येथील पक्ष पध्दतीवर अवलंबून आहे. संवैधानिक संस्थांचा राजकीय हेतूने होणारा गैरवापर आणि केंद्र-राज्य परस्पर सहकार्य हे केंद्र आणि राज्यांतील सत्तेत असणाऱ्या पक्षांच्या विचारसरणीवर ठरू लागले, यातून सहयोगी संघवादाकडे वाटचाल होण्याऐवजी राज्यांमध्ये केंद्राबद्दल संशयवृत्ती बळावत जावू लागली.

संदर्भ सुची

१. डॉ. फाडिया बी. एल, भारतीय प्रशासन, साहित्य भवन पब्लिकेशन आग्रा २०१२, पृष्ठ क्र.११०
२. India Today, २५ Aug. २०१०
३. Annual Report २००५-२००६, Home Ministry, Govt. of India, P.No.५१
४. त्रिखा नंदकिशोर, क्षेत्रीय परिषदांची प्रभावी भूमिका, नवभारत टाइम्स, १२ सप्टें. १९७८ पृष्ठ क्र.०४
५. Annual Report १९८७-१९८८, Home Ministry, Govt. of India, P.No.३४-३६
६. Kumar Ashutosh, Exploring The Demand For New States, Economics & Political Weekly, १४ Aug. २०१०, VOL-XLV No. ३३, P. No. १५-१८
७. The Indian Law Institute, Inter-State Water Dispute in India, Tripathi, Mumbai, १९७१

- ७ Haris Jamil, Pravin Kumar, Safdar Ismail, Ritabtra Roys Research Paper on, "Inter- State Water Disputes And Federalism :Governance of Interstate River Water in India ", Civil & Enviournment Research, Vol.२, No.२, २०१२. (ISSN-२२२२-१७१९)
- ८ Jain R.B. , Contemporary Issues in Indian Administration, Delhi,१९७६, P.No. २५७
- ९ त्रिखा नंदकिशोर, क्षेत्रीय परिषदोंकी प्रभावी भूमिका, नवभारत टाइम्स, १२ सप्टें. १९७८ पृष्ठ क्र.०४
- १० Annual Report १९८७-१९८८, Home Ministry, Govt. of India, P.No.३४-
- ११ Annual Report २००५-२००६, Home Ministry, Govt. of India, P.No.५१